

QARAQALPAQ TILINDE DIYQANSHILIQ LEKSIKASINDA EGISLIK JERGE BAYLANISLI ATAMALARDIŃ QOLLANILIWI

Kaypnazarova Miyrixan Kalmuratovna

Gumanitar hám jámiyetlik pánlerdi aralıqtan oqıtıw kafedrası docenti (PhD)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079059>

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq tiliniń kásiplik leskikası sóz etiledi. Leksik birliklerdiń dialektlerde qolanılıw ózgeshelikleri mısallar menen analizlenedi.

Tayanış sózler: qaraqalpaq tili, kásiplik sózler, dialekt, egislik jerge baylanıslı atamalar.

Tilimizdegi dialektlik kásiplik leksikaǵa baylanıslı sózler jergilikli xalıq tilinde tarawǵa tiyisli qollanıwı jaǵınan jaqın arada júzege kelgen emes. Sebebi, atababalarımız erte waqıtlardan baslap-aq diyqanshılıq, sharwashılıq, balıqshılıq sıyaqlı kásipler menen shuǵıllanıp kelgen. Xalıqtıń kún-kórisi onıń shuǵıllanatuǵın kásibi menen tıǵız baylanısta bolar eken, usı kásipke baylanıslı uǵım hám atamaların qollanıwı – bul tábiyǵıy jaǵday.

Dialektlik ózgeshelikler túrlishe jaǵdaylarǵa baylanıslı (mısalı, tillik tásirler, xalıqtıń kóship, qonıslanıwı t.b.) ózgerislerge ushırawı hám bunday ózgerisler waqıttıń ótiwi menen kem-kemnen milliy tildiń quramına sińip, enisip ketiwi múmkin. Dialektler menen sóylesimlerde ónimli paydalanatuǵın, biraq ádebiy tilde ekvivalenti yaǵnıy sınarları joq geypara sózler ádebiy tildiń mıtájligin qanaatlandırıw maqsetinde ádebiy tilge alınıwı da itimal. Bunday birlikler diyqanshılıqqa baylanıslı kásiplik dialektlik birliklerde de ushırasadı.

Bostap jer – qum aralas, topıraǵı jumsaq jer: *Bostap jer geshir egiwge qayımlı boladı* (Qaraózek rayonu). *Bostap* sózi awızeki sóylew tilinde usılay atalsa, tiykarınan *boz+tap* yaǵnıy *boz*, *ónimdar jer*, *jaqsı topıraq* mánisin bildiredi. *Boz* – jumsaq topıraq mánisin ańlatsa, *tap* – jerdiń egiske tayar bolıwı uǵımın ańlatadı. R.Olmesov qumıq dialektinde *boz* sózi reńdi (sur, ashıq qońır, jarqın sarı) bildirip, *boz* diyqanshılıq leksikasında ashıq qońır, qızǵısh, jarqın sarı topıraqtı ańlatsa, sharwashılıqta qoy, qozı, eshkige, onıń reńine baylanıslı *boz qoy*, *boz qozı* t.b. túrinde aytılatuǵın atap ótedi. [1;264 b]

Demek, qaraqalpaq tilinde *boz* sózi topıraqqa qatnaslı mánini ańlatsa, qumıq dialektinde diyqanshılıq hám sharwashılıq tarawlarında reń mánisin ańlatadı.

Sorlaq jer – egin ushın zıyanlı duzı topıraǵınıń betinde shor bolıp turǵan jer: *Sorlaq jerdi mol etip suwǵarıw kerek* (Qońırat rayonu). Bul sózdiń *shor jer//shorlaq* formaları Kegeyli rayonınıń Kepe, Qoskópir awıllarında, al Shımbay rayonınıń Keńes, Qoshqarjıqın awıllarında *kebir//kebirteń* formaları ónimli jumsaladı.

Qıy jegen jer//tógin jegen jer – bul tógin berilgen, topıraǵı qunarlı jer: *Úy qaptalı qıytaǵımız qıy jegen jer* (Shimbay rayonu).

Qumshawıtlı jer – qumlıq, qumı kóbirek jer: *Geshir qumshawıtlı jerge zor berip ósedi* (Shomanay rayonu. Áwez awıl).

Paxta ósimligi mánisinde *ǵawasha//qawasha* sózleri qollanılp, paxtanıń ónıp shıǵıwı hám jetilisiwi, japıraqlawı, kógerip shıǵıwına baylanıslı – *qulaq shıǵarıw, eki qulaq bolıw*; gúllewine baylanıslı – *gúl kórsetiw//ǵumsha baylaw//ǵumsha túyiw//ǵumshalaw* t.b. Górektiń ashılmay qalıwı, suwıq urıp, tońlap qalıwına baylanıslı – *suwǵórek//muzǵórek, muzlaq*, shigittiń push bolıp qalıwına baylanıslı – *push shigit//pushqaq* t.b. paxtanıń paqallarınıń buwınlap ósiwine baylanıslı – *buwın ashıw* dep atalsa, al qubla dialektte «*buwazaq*» degen at penen de málim.

Úshlew//birlew – paxtanıń shigiti jerge tıǵız túsip, ónıp shıqqannan soń olardı qol menen siyrekletip shıǵıw jumısı. Ásirese, Shimbay, Shomanay, Qanlıkól aymaqlarında ónimli qollanıladı. Al, Qońırat, Moynaq, Taqıyatas rayonlarında jasawshı xalıq tilinde *jekew* variantı jumsaladı. Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde *siyrekletiw* dep te ataydı. Atalǵan uǵımlardıń hár túrli variantta jumsalıwı, ondaǵı háreketke baylanıslı máselen, *úshlew* forması – tıǵız ósken eginniń bir qarıs ólshemindegi aralıqta *úshewin* qaldırıw, *birlew//jekew* – *birewin* qaldırıw, *siyrekletiw* – paxta nálleriniń araların siyrek etip qoyıw mánilerin ańlatıwı arqalı júzege kelgen.

Shırpıw – paxtashılıqta qollanılp, onıń tezirek góreklewi, kúshi góreкке ketiwi ushın basın julıp shıǵıw jumısı. Ol jergilikli xalıq tilinde «*shikankilew (chexankalaw)*» dep te qollanıladı. *Ǵawashalardıń ósiwi ushın, qaptal shaqalarına shırpıw júrgiziw isleri baslandı* (Kegeyli rayonu). Z.Ibragimova Qaraqalpaqstandaǵı ózbek sóylesimlerinde, Qońırat, Shomanay, Qanlıkól sóylesimlerinde «*shımtıw*» variantınıń da bar ekenligin atap kórsetedi. [2: 87 b.] Bul sóz ózbek tilinde «*biraz kes*» mánisin ańlatıp, *chirp+chirp+ı* formasında yaǵnıy, hárekettiń sestine baylanıslı aytıladı. Qırǵız tilinde «*chırpı*», qazaq tilinde «*shırpı*» túrinde jumsaladı.

Genje paxta//kesh paxta – paxtanıń kesh egiliwi. Arepbay atızdıń paxtası *genje paxta*, alkettimde egildi (Kegeyli rayonu).

Egilgen egin pisip jetiliskennen keyin olardı jıynap alıw jumıslarına baylanıslı túrlishe usıllar bar bolıp, egindi orıw, pisken dánli eginniń *basın alıw, samalǵa suwırıw, tazalaw, keptiriw* sıyaqlı isler alıp barıladı. Hár bir eginniń ózine tán jıynaw usıllarına baylanıslı bir qatar kásiplik sózler ushırasadı. Jergilikli xalıq tilinde eginniń mol bolıwı, tolıq jetilisiwine baylanıslı jaǵdaydı ańlatıwda *bolıq* sózi keń qollanıladı: Bıyıl jaman emes, atızda biyday *bolıq*.

Shópshew – eginlerdiń qalǵanın zayalamay teriw, jıynap alıw degendi bildiredi (Shımbay rayonı).

Masaq teriw – hár qanday egindi jıynawǵa baylanıslı uǵım bolıp, tiykarınan *masaq* sóziniń nominativlik mánisi dánli ósimliklerge baylanıslı aytıladı. Sebebi, *dán* sóziniń *masaq* ekvivalenti de bar. Arqa rayonlarda jergilikli xalıq tilinde bul sóz dánli eginlerdi de palız eginleri, mısalı geshir, asqabaq, qawın-ǵarbızdı jıynawǵa baylanıslı teńdey qollanıladı: *Úydiń ishi menen geshir masaq terdik* (Nókis rayonı). Jergilikli xalıq tilinde *masaq* tergen adamdı *masaqshı* dep aytadı.

Ǵırriqlaw – ayırım dánli eginlerdi jıynaǵanda basın túyip, orap jıynaw túri: *Salını, biydaydı ǵırriqlaymız, pishendi de jıynaǵanda ǵırriqlasa jıynaqlı turadı* (Shomanay rayonı). *Ǵırriqlaw* sóziniń arqa dialektte *túydeklew//basın túyiw* degen variantları da bolıp, mısalı, pishendi organda hár kim óz shegin, tiyisli jerin belgilewde qamıstıń basın túyip qoyadı. *Ǵırriqlaw* sózi tek dánli egin emes, al qawın, palız ónimleri menen de qatnaslı aytıladı. Yaǵnıy, piske qawındı páleginen julıp alıp, túbin tómen, basın joqarı qaratıp, bir tegis jıynap qoyıwǵa baylanıslı túsinikti ańlatadı. *Qawındı ǵırriqlap qoysañ, onıń ishindegi suwı tartıladı* (Xojeli rayonı. Begjap, Bestam awılı)

Gúdi//gúdishik//gúdishek – bul júweri ya mákkeniń paqalın tikkesine, birin-birine súyep, qara úy formasında, ot-shópti aynala dóńgeleklep jıynap qoyıwǵa aytıladı. Jıynalǵan ot-shóptiń úlken túrine baylanıslı *gúdi al*, kishi túrin *gúdishik//gúdishek* dep aytadı. *Gúdiniń* qaysı ot-shópten jıynalıwına qarap, *shingirik gúdi, júweri gúdi, mákke gúdi, pishen gúdi* t.b. túrleri bar (Qaraózek rayonı). Al, Shomanay rayonınıń Mamıy, Begjap, Qarabaylı awıllarında jasawshı túrkmenler menen aralas otırǵan qaraqalpaqlar tilinde *gúdishik* forması aytıladı. Al, *gúdiniń* jıynalıw háreketi *gúdilew* dep aytıladı.

Ura – dán, shalǵam, geshir t.b. eginlerdi saqlaw ushın jerdi oyıp qazılǵan arnawlı orın. *Uralaw* – daqıldı uraǵa salıw, kómiw t.b. sıyaqlı isler atalsa, onı arnawlı qazatuǵın, egindi uraǵa saqlawdıń jolların biletuǵın adamdı *urashı//urakesh* dep te ataydı.

Bawlıq – pishen, boyan ya dánli eginlerdi (júweri, mákke shingirigi) bawlaw ushın arnalǵan bólegi: *Bawlıq* pishenniń ózinen islenedi (Moynaq rayonı).

Dáste – tigrine ósetuǵın, orıp bawlanatuǵın eginlerdiń ólshemi. Xojeli qaraqalpaqları tilinde eginlerdiń ólshemin ańlatıwda, *bir dáste otın/jantaq/jıńǵıl* t.b. sózlerine baylanıslı jumсалadı. *Dáste* ataması Shomanay, Qanlıkól, Qońırat rayonlarında «*baw*» dep atalsa (mısalı, bir baw shigin ya bir baw pishen t.b), al

Shımbay, Kegeyli, Nókis rayonlarında «*baw*» sózi menen birge «*dáste*» sózi qatar qollanıladı.

Diyqansılıqta paydalanılatuǵın qural atamaları. Egindi egiw, suwǵarıw, tárbiyalaw islerinde bir qatar qurallar qollanıladı. Arqa rayonlardaǵı jergilikli xalıq tilinde egindi egiw jumıslarınan baslap jıynap alınıwına shekemgi atqarılatuǵın islerde olardıń atamaları túrlishe aytıladı.

Ayrı aǵash//ayrı tayaq//taltaq//taltaq aǵash – aralıǵı eki metrli jer ólsheytuǵın ásbap. 1,5-2 metrli eki aǵashtı bir-birine basın ayqastırıp, biriktirip, tómengi tárepi ayırılıp turadı. Onı adımlap júriw arqalı jerdi ólsheydi. Xojeli qaraqalpaqları tilinde, Saray kól awılı aymaǵındaǵı jergilikli xalıq tilinde *alshaq//alshaq aǵash* (Azanlı berli *alshaq aǵashın* arqalap júr), Qumjıqın, Begjap awıllarında jasawshı xalıq tilinde *taltaq//taltaq aǵash* dep aytıladı (Atız bette turǵan *taltaq aǵashtı* alıp kel). Sonday-aq, adamnıń sırtqı kórinisi, ayaǵınıń alshaqlıǵına, eki ayaǵınıń arasın ashıp júriwine baylanıslı da qollanıladı: *Jiyenbay taltaqtıń balası xabarshı, sonnan esittim* (Dáwletbay awıl). Bunda adam ayaǵınıń jer ólshew áspabına uqsatılıwı jaǵınan metoforizaciyaǵa ushıraǵan.

Bel – qos komponentli qural bolıp, ilimiy miynetlerde kórsetiliwinshe: «onıń qurılısı – *sap, belshe, qumıra, qulaq, epelek, pushta, qırı, júzi, dáste hám jawırınnan* turadı. Islenetuǵın jumıslardıń túrine qaray bes túrli atamada qollanıladı: *Nanbar bel, nishli bel, kepshe bel, tarash bel, musulman bel*» – dep sıpatlama beriledi. [3; 156 b]

Diyqansılıqta beldiń kólemine qaray shanaqqa qoldan tuqım egiwde paydalanatuǵın kishi beldiń túri bolsa, *belshe* dep ataladı: Asqabaqtı *belshe* menen egip shıqtıq (Qanlıkól rayonu).

Irezek//shalǵı – qamıs orıw ushin arnalǵan qural: Moynaq, Qońırat, Shomanay rayonlarında *irezek* túrinde aytılsa: *Irezek penen qıstıń kúnleri qamıstı, al jazda qurǵaq pishendi orıwda paydalanamız*. Al, Taxtakópir, Shımbay, Qaraózek, Qanlıkól, Xojeli, Nókis rayonlarında *shalǵı//shalǵı oraq* dep aytıladı. Onıń júzi ótkir bolıp, aǵash sapqa saplanadı. Moynaq, Qońırat rayonlarında *irezek//shalǵı* atamaları qatar qollanıladı.

Ǵálbir//qálbir – biyday, júweri, másh, gúrish, gúnji t.b. elew ushin paydalanıladı, ǵálbirdiń *mayda kóz, usaq kóz, iri kóz ǵálbir* dep atalǵan túrleri bar. Atalǵan sóz Xorezm sóylesimlerinde «*ǵalvr*» dep qollanıladı. Demek, ózbek sóylesimlerinde usı formada qollanılıwı, Qaraqalpaqstanda ózbekler menen qońsılas jasap atırǵan Xojeli, Shomanay rayonlarında jasawshı qaraqalpaqlar tilinde *ǵálbir* formasında jumsalıwı, ózbek tiliniń tásirinde júzege kelgen. Al, atalǵan sóz qazaq tilinde *elek* formasında jumsalıp, Qaraqalpaqstannıń qazaqlar menen qońsılas otırǵan

qaraqalpaqlar tilinde (Taxtakópir, Qońırat, Shomanay rayonınıń «Tashkent» APJ da) *elek* túrinde qollanıwı qazaq tiliniń tásiiri.

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında jasawshı xalıqtıń sóylew tilinde dánli eginlerdiń ósiwi, pisiwi aldınan, yaki pisken eginde qorıqlaw maqsetinde birneshe usıllar qollanıladı. Olardıń atqaratuǵın xızmetine baylanıslı túrlishe atamalar bar.

Ayǵaq – jıynalǵan eginlerge hújim qılatuǵın haywanlardan, sırtqı tásirde qorǵanıw ushın qoyılǵan belgi. Bul kásiplik sóz arqa dialektlik ayaqlarda túrlishe ayıladı. Mısalı, atız basında kiyindirip qoyılǵan adam súlderı Shomanay, Qanlıkól rayonlarında *ayǵaq* delinse, Xojeli rayonında *qorıqshı*, al Shımbay, Kegeyli, Qaraózek rayonlarında *atız qaraqshı* dep ataladı. Eginlerdi qorǵawda *qorıqshı*, yaǵnıy «*qorǵap turıwshı*», *qaraqshı* «*qarap turıwshı*» adam degen mánisti bildiriw arqalı adam kórinisi, súlderinen paydalanıladı. Bunnan basqa da ses shıǵarıwshı buyımlar arqalı da úrkitiw usılları paydalanıladı.

Pisip turǵan dánli eginlerdi qus jep ketpesin dep, onı úrkitiw ushın *shırıldawıq* quralınan da paydalanıladı. Mısalı: *Shırıldawıqtı atızdıń tórt múyeshine ornatamız. Ol shırıldap ses shıǵarıp turadı, oǵan tutastırıp uzın jeńil lentalardı baylap qoysa, izılǵan ses shıǵaradı* (Qaraózek rayonu). Bul qural qaraqalpaq tili arqa dialektinde *qorıqshı* mánisin ańlatadı. **QTTS** de onıń bunnan basqa eki mánisi: «1. Qarıstay aǵashtıń bir jaǵın ushlı etip, qamshı saptay aǵashqa shıjımdı baylap, muzdıń ústinde aylandırıp oynaytuǵın oın. 2. Aǵashtı jalpaq etip ayqastırıp qaǵıp, onıń ortasına shege ótkerip, tayaqqa yamasa uzın sıırıqqa bekitip, samaldıń kúshi menen aynalatuǵın zat, oınshıq» – dep keltiriledi.

Palaqpan/saqpan – júwerini shımshıqtan qorǵaytuǵın qural atı. *Palaqpan* menen eginge túsken qustı úrkitedi. *Palaqpan* sózi qazaq tilinde *qamshı* sózi menen baylanıslı uǵım. *Qamshı* túriniń *palaqpan* atalıwınıń sebebi qayıstıń ushına attıń bir-eki qılın jıńishke etip órip baylap qoyadı. Usı baylanǵan palaq «jip» qamshını qattı tartqanda tars etken ashshı dawıs shıǵarıp qustı úrkitedi. Jergilikli til ayırmashılıqların izertlewshilerdiń kórsetiwinshe: *palaqpan* – «urǵanda tarsıldıaytuǵın uzın dástek» – dep keltiriledi. [4: 124 b]

Demek, jergilikli xalıqtıń tilinen jıynalǵan materiallar quramındaǵı dialektlik sózler awızeki sóylew tiliniń ózine tán ózgesheliklerin, basqa túrkiy tiller menen tásin, ádebiy tildi bayta alıw imkaniyatın belgilep kórsetedi. Diyqansılıq kásibine baylanıslı leksikada basqa tillik ózlestirmelerden orınlı-orınsız paydalanıw jaǵdayları til ekologiyasını keltirip shıǵaradı, dialektlik kásiplik sózler de ádebiy tilge enisse, sol birliklerge bolǵan zárúrlık hám til boslıqların toltıradı.

Ádebiyatlar

1. Dospanov O. Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń leksikasi. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1977. – 264 b.
2. Dospanov O. Qaraqalpaq aymaqlıq leksikografiyasi. – Nokis: Qaraqalpaqstan, 2009. – 87 b.
3. Ibragimov Yu. Leksika uzbekskix govorov Priaralya. – Nukus: Bilim, 1996. – 156 b.
4. Ibragimova Z. Qoraqalpogiston wzbek shevalari qishloq xwjaligi leksikasi. – Toshkent: Muharrir, 2013. – 124 b.